УДК 37.016:81

Ольга Полєвікова

СИНЕРГЕТИЧНА СУТНІСТЬ МОВИ П. ФЛОРЕНСЬКОГО ЯК ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКЕ ПІДҐРУНТЯ СЛОВОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ ДО МОВНОЇ ОСВІТИ ДІТЕЙ

Запровадження нових державних стандартів дошкільної (2012 рік) та початкової освіти (2011 рік), перехід на нові програми та навчально-методичне забезпечення двох перших освітянських ланок спонукають науковців та практиків до пошуків ефективних шляхів надання маленьким громадянам України якісних освітніх послуг.

Кожна освітня лінія, освітня галузь роблять свій внесок у формування ключових компетентностей дітей, забезпечуючи цим практичні й розвивальні результати початкової освіти стосовно кожної особистості [4, с. 143].

У лінгводидактиці актуалізується потреба розробки словоцентричного навчання мови й мовлення, завдяки якому вихованці мали б змогу вільно володіти словом, були здатні «успішно користуватися мовою (всіма видами мовленнєвої діяльності) у процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, вирішення життєво важливих завдань» [3, с. 10].

Дослідження словоцентричної спрямованості мовної освіти й мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного й молодшого шкільного віку неможливе без з’ясування методологічних засад означеного лінгводидактичного поняття.

Синергетика є нині потужним науковим напрямом, що об’єднує теорії складних систем, теорії хаосу та катастроф, теорії самоорганізації та деякі інші, а також новим поглядом людини на світ і на саму себе в цьому світі, новим діалогом людини з природою, новим синтезом людського знання та мудрості, що, хоча й несміливо, але починають проникати в лінгвістику [2, с. 8].

Тут ще далеко до повного оволодіння апаратом цієї сучасної науки і створення лінґвосинергетики як потужного напряму в науці про мову; можна говорити лише про формування окремих ідей, які більш-менш тісно пов’язують із проблемами сутності та природи живої людської мови. Зокрема, ще несміливі лінгвосинергетичні дослідження стосуються проблем самоорганізації мови як надскладної системи гетерогенних одиниць і категорій з різними темпами розвитку та режимами загострення на різних етапах; стосовно таких складових мови у комунікації, як дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт, дедалі частіше застосовують синергетичне поняття атракторів і відповідними моделями аналізу. Перспективним видається застосування окремих понять синергетики до вивчення різноманітних тинів текстів і дискурсів вияву мовлення в

конкретних ситуаціях спілкування, ідіостилю письменника, поетичного ладу мови загалом, а також мовної сугестії та нейролінгвістичного програмування. Надзвичайно важливою виглядає проблема створення метамови для опису синергетичних процесів становлення та функціювання складно організованих систем, яка могла б відіграти роль комунікативного каналу для синтезу природничонаукових і гуманітарних культур та деякі інші проблеми [5, с. 159].

Синергетична сутність мови П. Флоренського як лінгвофілософське підґрунтя словоцентричного підходу до мовної освіти дітей ще не було предметом наукових розвідок.

Проте дослідники, які працюють у розглядуваній царині (В. І. Аршавін, Ф. С. Бацевич, В. В. Дементьєв, О. О. Кобляков, О. О. Семенець, Я. І. Свирський, Р. Г. Піотровський), відзначають складність використання даних мови, неможливість прямого «трансферу» синергетичпих ідей у дослідження живих людських мов. Це не в останню чергу пов'язане з тим, що «сутність мови тією мірою, якою вона взагалі може відкритися, відкривається не «інструментальному», а філософському погляду»; з філософської ж точки зору мова постає перш за все як «оселя духу» (М. Гайдегер).

Мета статті: обґрунтувати природу мови у філософській концепції Павла Флоренського (1882–1937) в контексті словоцентричної спрямованості мовної освіти й мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного й молодшого шкільного віку.

Реалізації мети дослідження сприятиме, на нашу думку, розв'язанню таких завдань: з'ясування особливостей синергетичного розуміння сутності мови як неповторної символічної системи; характеристика «щаблів» магічності людського слова; виявлення ролі складників слова у пізнавальній енергії людини; визначення магічності слова рідної мови, етапів синергетики мисленнєвих процесів за П. Флоренським.

Як царина духу людини, яка у процесах пізнання надзвичайно складно взаємодіє з енергіями світу, постає мова в концепції Павла Флоренського. Можна стверджувати, що ще за півсторіччя до Г. Хакена, який уперше заклав підвалини синергетики як науки, і більш ніж за шістдесят років до виникнення відповідного підходу в мовознавстві російський філософ сформулював ідеї синергетичної сутності людської мови та її складових, зокрема слова (імені).

Зважаючи на постійну увагу як до ноуменального, так і до феноменального світів у їхній нерозривній єдності в межах філософського символізму, а також тісний зв'язок власного світосприймання з глибинною традицією православ'я, зокрема орієнтацію на творіння «отців» церкви, П. Флоренський свою філософську концепцію називав «конкретною метафізикою» [7, с. 114]. Остання – один із виявів православної антропології, стрижнем якої слід уважати православний енергетизм, згідно з яким

«людина поєднується з Богом не за сутністю, а за енергіями» [8, с. 103], тобто устремліннями, вільними імпульсами, внутрішніми установками, які людина повинна спеціально випрацьовувати та підтримувати [8, с. 284]. Як зазначає С. Хоружий, «буття – це Космос і символ – такою є формула онтології П. Флоренського» [8, с. 285].

Для філософа мова – «це рояль серед інших інструментів духу» [8, с. 115–116]; «вічний, непорушний, об'єктивний Розум, до людський вічний логос» [7, с. 267]; у мові закладене розуміння буття [8, с. 142].

Найважливішою одиницею мови є слово. Вчений вважає, що людське слово магічне в тому розумінні, що за його допомогою людина в процесах пізнання єднається з живою природою [7, с. 131] і, використовуючи мову, може впливати на світ [7, с. 254]. Цей вплив стає можливим завдяки тому, що слово «концентрує енергію духу, немовби проймається ним» [7, с. 231] і за допомогою цієї енергії впливає на всі складові світу, зокрема на інших людей. Слово рідної мови у цьому процесі відіграє особливу роль: воно – концентр енергії духу окремої людини та всього етносу [7, с. 250]; «слово – людська енергія і роду людського, і окремої особистості – відкриває через особистість енергію людства» [7, с. 250].

Для людського слова притаманні різні вияви магічного впливу на світ і на інших людей, так би мовити, «щаблі» магічності. На думку філософа, найвища міра концентрації духовних енергій притаманна іменам, зокрема власним іменам, які своєю енергетикою часто визначають долю людей, які мають ці імена. Цій проблемі присвячена окрема праця філософа – «Імена» [7, с. 257]. На нижчих щаблях вияву енергетичної сутності живої природної мови стоять загальні й імена та слова інших частин мови. Нагромадивши за тисячоліття існування мови значну духовну енергетику, людське слово не може не впливати на інших людей, світ загалом: «Як психофізичне явище слово не димом розлітається по світу, але зводить нас віч-на-віч з реальністю, з енергіями буття» [7, с. 257].

Яким чином слово концентрує пізнавальну енергію людини, завдяки якій особистість може магічно впливати на світ і на інших людей? На думку філософа, цю енергію формують усі складники слова: звуковий комплекс (за термінологією автора – фонема), формальна структура слова, яка пов'язує звучання та значення (або морфема), та, найголовніше, його смислова організація (або семема). При цьому автор стверджує, що звукова організація слова – це «не звук узагалі... це звук надзвичайно опрацьований, звукова енергія, дуже тонко організована, яка має надзвичайно систематизовану будову» [7, с. 258]. Фонема слова – «це членований звук, творений живою і розумно-свідомою істотою» [7, с. 235]. Магічна функція смислу слова визначена його семемою. Філософ зазначає, що кожне слово – це симфонія звуків, воно має величезні історичні нашарування й містить у собі цілий світ понять» [8, с. 238]. Семему слова рідної мови, згідно з П. Флоренським, утворюють концентри творчих актів пізнання

людиною та етносом світу, «кожен з яких є завершенням духовного зростання... цілого народу… Кожен шар семеми – це кристалізація в слові духовного процесу, твердіння духу» [7, с. 302]. Шари семеми, концентруючи тисячолітній досвід народу, який використовує рідну мову, немовби «дрімають» у слові, проте, «потрапляючи в потік живого мовлення, семема оживає і наповнюється внутрішньою силою та значенням» [7, с. 239–240]. З боку семеми слово – «конденсатор волі... всього духовного життя народу» [7, с. 240]. На думку філософа, слово можна вважати живим організмом, в якому фонема є кістяком, морфема – тілесною тканиною, а семема – душею. Магічність слова рідної мови полягає в тому, що воно «величезною владою впливає на душевне життя спочатку того, хто це слово вимовляє, а потім збудженою (в мовцеві від доторкування до слова та у слові від доторкування до душі) енергією – на той об'єкт, на який вимовлене слово скероване» [7, с. 238].

Буття в його, так би мовити, «речовому» вияві також має енергетичну природу, сформовану «двосторонньою» сутністю кожного складника; внутрішньою стороною річ повернена до себе самої, творячи власну неповторність; зовнішньою – до іншого буття [7, с. 241]. Обидва боки будь-якої речі не механічно приєднані один до одного, а творять єдність, саму її (речі) суть. Як зазначає автор, за давньою філософською та богословською термінологією, ці дві сторони буття називають сутністю, або єством, і діяльністю, або енергією. Все, що наявне у світі, зазначає мислитель, свідчить про своє існування виявом свого життя. Цей вияв і слід уважати енергією сутності» [7, с. 261]. У момент пізнавальної діяльності людини ці два типи енергії (власне людський, мисленнєвий та речі, яку людина пізнає) зустрічаються. Зустріч обох типів енергії породжує незбагненне явище синергії («спільна діяльність») пізнаваного (об'єкта) та того, хто пізнає (суб'єкта). Як зазначає дослідник творчості П. Флоренського С. Хоружий, синергетичні ідеї П. Флоренського повною мірою відповідають православній доктрині енергетизму, згідно з якою у молитовній практиці «людина поєднується з Творцем не за сутністю, а за енергіями. Останні розуміють як «благодать Божу» [8, с. 284].

Окремі ідеї синергетичної сутності мови, але без опертя на традиції християнства, були висловлені ще В. фон Гумбольдтом, який, зокрема, писав: «Ні у сфері понять (тобто в межах пізнавальної діяльності), ні у мові як такій ніщо ніколи не буває відокремленим. Але поняття знаходять істинну зв'язність лише тоді, коли дух діє з внутрішньою зосередженістю, коли повноцінна суб'єктивність освітлює об'єктивність, узяту в усій її повноті. Тоді не втрачено жоден з аспектів, якими предмет здатен впливати на нас, і кожен із цих впливів залишає невидимий слід у мові. Якщо в душі пробуджується безпомилкове відчуття, що мова – не просто засіб обміну, який слугує взаєморозумінню, а воістину світ, який внутрішня діяльність духовної сили покликана поставити поміж собою та

предметами, то людина на правильному шляху до того, щоб дедалі більше пізнавати в мові й дедалі щедріше вкладати в неї» [8, с. 284]. Разом із тим слід зазначити, що мислитель, окресливши ідею загалом, не розкрив механізми синергетичної взаємодії людини зі світом за допомогою мови. Саме це спробував здійснити П. Флоренський у праці «Біля вододілів думки».

Процес синергії П. Флоренський пояснює так: енергії двох типів вияву буття (пізнаваного та того, хто пізнає) у момент когнітивної (мисленнєвої) діяльності залишаються не змішуваними, не розчиняються одна в одній, але об'єднуються за принципом «взаємного проростання», «енергетичної спільної дії», тобто синергетики, у якій уже немає окремо двох енергій, а є щось принципово нове, що стосується духовної природи суб'єкта, що пізнає, та об'єкта, який пізнають, тобто розкривається енергетично. Ось як метафорично і навіть поетично описує філософ цей процес спільної дії енергій суб'єкта (людини) та об'єкта (речі): «Пізнання – це дитина, плід спілкування духу, що пізнає, та світу, який пізнають; поєднуючи дух та світ у дійсній, не вимріяній єдності, цей плід, проте, не означає поглинання ні одного, ні обох разом родичів, і вони, об'єднані та взаємно збагачені, все ж продовжують своє існування як центри буття ... Зв'язок виявів буття, їх співвідношення та взаємного одкровення є чимось реальним, і, не відриваючись від центрів, що його зв'язують, він не звідний до них. Цей зв'язок і є синергія, спільна діяльність типів виявів буття, і, безумовно, розкриває собою буття – те й те» [7, с. 261]. Синергія нагадує резонанс, який несе в собі буття, що його породжує. Зрозуміло, що людина, яка пізнає світ і є джерелом пізнавальної енергії, бажає закріпити отриманий синергетичний результат і творить для цього спеціальний орган. «Цим органом самовільного встановлення зв'язку між тим, хто пізнає, та тим, що пізнають, є слово, а точніше – ім'я, або деякий еквівалент його, вживаний як ім'я: метонімія» [7, с. 263]. Підсумовуючи сказане про синергетику процесу пізнання світу, автор зазначає: «Ми лише тоді можемо вийти й виходимо з комплексу своїх відчуттів, коли визнаємо шлюбну зустріч об'єктивного з нами. Я можу сказати про акт пізнання: «Ось я, той, хто пізнає сонце, а ось пізнаване мною сонце». Отже, у мені відбувається поєднання двох енергій... Поєднання енергій має назву «спільна енергія»… Слово – це синергія того, хто пізнає, і речі, яку пізнають … [7, с. 265].

Сформулювавши ідею синергетичної сутності мови, П. Флоренський намагається встановити етапи синергетики мисленнєвих процесів. Учений говорить про два етапи синергетичного процесу пізнання: перший він пов'язує із зустріччю енергій пізнаваного та того, хто пізнає; другий – з появою слова. Слово у процесах синергії пізнання – «це блискавка. Воно не є вже ні та, ні та енергія окремо, ні обидві разом, а – нове, двоєдине енергетичне явище, нова реальність у світі... Слово – це енергетична

ізотропа» [7, с. 304]. І далі: «Як нове явище слово повністю тримається на точках свого дотикання; так, міст, який поєднує два береги, не є тим чи тим берегом... слово – це суб'єкт, що пізнає, і пізнаваний об'єкт, утримуваний переплетуваними енергіями, «слово – це міст між Я та не – Я» [7, с. 268].

Особливу увагу філософ приділяє рідному слову. Слово рідної мови, нерозривно та органічно пов'язане з енергіями світу, що оточує певний етнос, він сприймає як основу синергетики. При цьому воно для П. Флоренського є вищим, більшим за «просто» знак, який щось позначає в об'єктивній дійсності. Слово має символічну природу, оскільки воно більше за самого себе; воно є подвійним: «будучи самим собою, воно разом з тим є суб'єктом та об'єктом пізнання» [7, с. 268]. Символ, згідно з ученням «отців» церкви, а також філософів, які сповідують реалістичне (у середньовічному розумінні) ставлення до світу та людини, якраз і відрізняється від простих знаків тим, що має подвійну природу: воно несе в собі енергію пізнання та енергію пізнаваного; це реальність, яка є більшою за саму себе. На противагу простому знакові, який позначає річ (у широкому розумінні слова), символ синергетично поєднаний з ідеєю речі, а не з самою річчю [7, с. 305]. Так філософ, спираючись на давні традиції християнського віровчення, середньовічний філософський реалізм та окремі положення неоплатонізму, закладає підвалини незнакової, символічної природи мови, які у XX сторіччі будуть опрацьовувати Е. Касирер, Е. Гусерль, М. Гайдеґер та інші мислителі.

Завершити наші спостереження над концепцією синергетичної сутності мови П. Флоренського варто словами В. Постовалової, яка, досліджуючи лінгвістичні засади філософської школи всеєдності, зауважила, що програма цієї школи та ідеал, який був для неї засадовим, «можуть бути стимулом для подальшого розвитку лінгвістичної думки як явища культури та життя»; за доби сцієнтизму, масового атеїзму та позитивізму, коли «сутінки думки при буянні знань стають дедалі густішими» (С. Булгаков), «як надважлива постає проблема антиізоляціонізму науки, доведення її до істинних першоначал, установлення її зв'язку з глибинними інтуїціями культури» [6, с. 161]. На думку Ф. Бацевича, у межах саме таких інтуїцій і перебуває синергетичне розуміння сутності мови як неповторної символічної системи російського релігійного філософа Павла Олександровича Флоренського [5, с. 161].

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в аналізі розвитку сучасної української філософії мови, що є теоретичним підґрунтям словоцентричного підходу до мовної освіти й мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного й молодшого шкільного віку, а також – у розробленні відповідної лінгводидактичної системи, значущої як в інтелектуально-розвивальному, так і чуттєво-виховному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти / наук. кер.: А. М. Богуш ; авт. кол-в: Богуш А. М., Бєлєнька Г. В., Богініч О. Л. та ін. – К. : Видавництво, 2012. – 26 с.
2. Князева Е. Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – изд. 3, доп. – СПб. : Алетейя, 2010. – 256 с.
3. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1–4 класи. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2011. – 392 с.
4. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
5. Синергетическая парадигма: многообразие поисков и подходов / В. С. Степин, Г. Хакен, К. Майнцер и др ; ред. В. С. Степин и др. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – 535 с.
6. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2008. – 239 с.
7. Флоренский П. У водоразделов мысли / Павел Флоренский // Имена. – М. : Эксмо, 2006. – Ч. 1. – 446 с.
8. Хоружий С. С. После перерыва. Пути русской философии / С. С. Хоружий. – СПб. : Алетейя, 1994. – 448 с.